

УДК 35.07/321

О.С. КОНОТОПЦЕВ

ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ЯК ІНСТИТУЦІЮ В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Розглянуто становлення інституції держави в Стародавньому Світі, по-новому оцінено загальновідомі теорії виникнення держави. Детально описано погляди філософів Стародавнього Китаю, Античної Греції та Риму. Зроблено висновки про хронологічну першість теорії суспільного договору порівняно з теологічною теорією походження держави.

Clause is devoted to occurrence of representations about institute of the state in the Ancient World. In it well-known theories of occurrence of the state are in a new fashion considered and estimated. Sights of philosophers of Ancient China, Antique Greece and Rome are in details described. On the basis of the analysis conclusions about chronological superiority of the theory of the public contract in comparison with the theological theory of an origin of the state are done.

Усвідомлення глибинної сутності держави як інституції неможливе без дослідження еволюції самого поняття “держави”. Особливо важливими при цьому є витoki уявлення про саме явище, перші спроби теоретичного усвідомлення інституції. Це зумовлює особливу актуальність дослідження суспільно-політичної думки Стародавнього Світу. Практично всі правники, політологи, соціологи та інші дослідники, відзначають цю важливість, але обмежуються загальним описом ситуації. У той же час детальне дослідження дозволяє визначити деякі відмінності від загальноновизнаної трактовки фактів.

Перші теоретичні уявлення про державу не могли виникнути набагато пізніше за саму інституцію держави. Оскільки держава є породженням людського інтелекту та людської діяльності, то намагання усвідомити сутність цієї інституції та закономірності її існування повинні були розпочатися відразу після констатації наявності інституції держави. Проте відбувалося це у вигляді рефлексії: теоретизування за приводу держави відбувалися з приводу вже наявної інституції, і люди намагалися осягнути те, що вже існувало.

Перше усвідомлення феномену держави відбувалося в межах міфологічного світогляду. Це міфологічне уявлення людини про світ та все у світі (у т.ч. – про державу) було достатньою умовою для формування уявлення про божественне походження влади та держави. Тому переважна більшість сучасних науковців вважають, що перші уявлення про державу констатували її інституцією божественного походження [3, с. 131].

Дійсно, цілком логічно передбачити наявність певних ідеологічних передумов, які дозволяли фараонам Єгипту чи царям Месопотамії здійснювати управлінський вплив на людей. Проте такі ідеологічні настанови зазвичай стосувалися не пояснення

апарату держави, а опису божественного походження самого явища влади (у випадку фараонів) чи навіть конкретних законів (у Вавилоні). Детальний аналіз першоджерел не дає підстав віддати першість саме теократичній теорії походження держави. На сьогодні невідомі письмові джерела, які містили б інформацію про теологічні уявлення людей Стародавнього Світу щодо походження інституції держави.

У “класичному” вигляді виникнення держави як реалізація божої настанови зображено на прикладі євреїв у Старому Завіті, який формувався як єдиний літературний твір упродовж цілого тисячоліття (X–I ст. до н.е.). Уявлення про державу та її походження в іудаїзмі (який потім ліг в основу кількох світових релігій) доволі вдало зображено при описі царювання перших єврейських правителів – Саула та Давида.

Згідно зі Старим Завітом, давні євреї зажадали остаточно оформити свої інституції публічної влади (які, безперечно, вже існували у вигляді племінної та родинної організації) у вигляді держави. Згідно з давньою єврейською традицією, вони звернулися із цим проханням безпосередньо до Бога. При цьому Бог намагався відговорити євреїв від запровадження цієї інституції та описав недоліки такої організації суспільства. Але захоплення євреїв було настільки великим, що вони проігнорували попередження та остаточно ствердили першу в історії єврейську державу.

Тут держава зображується як доволі недосконала інституція, надана Богом у відповідь на прохання євреїв, вражених вже відомими перевагами функціонування цієї інституції у інших народів. При цьому інституція держави одвічно визначалася як доволі неідеальна. Правителем став представник зовсім не кращого чи славного роду – Саул. Його дії далеко не завжди носили праведний характер, а з часом він був замінений на зовсім іншу людину (не родича) – Давида. Як видно, біблійне сприйняття держави як інституції було доволі скептичним та позбавленим поваги.

Проте навіть така версія виникнення держави не претендує на виключно божественне утворення цієї інституції. Бог тільки визначив євреям керівника соціальної інституції, яка вже складалася в їх суспільстві. До того ж, євреї отримували від Бога те, що вже існувало в інших народів, і немає жодних прямих указівок, що цим іншим держава теж дана Богом. А загальний висновок про божественне походження держави витікає тільки з догми про сотворіння Богом усього сущого, в т.ч. – держави. Але остаточно це було сформульовано значно пізніше – в Новому Завіті (Послання Святого Павла до римлян: “немає влади, як не від Бога, і всі влади сущі встановлені від Бога”).

Таким чином, на сьогодні не має достатніх підстав вважати першою оформленою концепцією держави теократичну теорію. Релігійні уявлення про сутність та походження інституції держави зафіксовані в джерелах, які є пізнішими за твори філософів Стародавнього Світу.

Перші уявлення про явище держави як суспільно-політичну інституцію розвивалися в межах двох різних парадигм – західної та східної. Незважаючи на універсальну природу держави (сутність цієї інституції однакова скрізь на планеті), з давніх часів намітилися розбіжності в суспільно-політичній думці Сходу та Заходу. На відміну від Європи, де філософи зосередилися на поясненні природи з метою її використання, в Азії філософи вважали за свою головну мету адаптацію людини до навколишнього світу. І якщо в Стародавній Індії намагалися розвивати технології

адаптації людського тіла до фізичного світу, то в Стародавньому Китаї першочергово розробляли способи узгодження людини з іншими людьми (займалися питаннями оптимальної організації міжлюдських взаємин). Тому не дивно, що вже дві з половиною тисячі років тому саме в Стародавньому Китаї вперше почали формуватися різні концепції, що пояснювали сутність інституції держави.

Найвидатнішим мислителем Стародавнього Китаю є Кун Фу Цзи (551 – 479 рр. до н.е.), більш відомий в європейській традиції як Конфуцій. Його філософське вчення, викладене у книзі “Бесіди та судження” (“Лунь Юй”), ось вже кілька тисяч років є офіційною ідеологією найбільшої держави в світі. На відміну від пануючого в той час (сер. I тис. до н.е.) даосизму, який визначав необхідність смиренного слідування “життєвому шляху” (“дао”), Конфуцій наголошував на необхідності втручання в природній процес існування суспільства та пропонував технології запровадження змін на краще. Таким чином, конфуціанство – перша реформаторська ідеологія в історії людства.

При спробі примирити дві концепції природи влади – від бога (за походженням) та від розуму (по заслугам) – Кун Фу-цзи сформував третю. Згідно з цією новою концепцією держава є великою родиною з батьком-імператором на чолі. Це було першим відомим в історії людства поясненням держави. І воно було позбавленим ідеї божественного втручання як головного фактору існування інституції держави.

Така секуляризація ідеї держави дозволила пізнішим діячам доволі сильно розвинути усвідомлення цього феномену. Так, інший давньокитайський філософ Мо Цзи навіть висловив ідею походження держави через суспільний договір. Як і всі інші філософи Стародавнього Китаю Мо Цзи намагався дати покращений (ідеальний) образ держави. Але саме це дозволило їм розпочати визначення глибинної сутності інституції держави.

Пізніше давньокитайський філософ Мо Ді (480 – 400 рр. до н.е.) виклав вчення Мо Цзи (точніше, своє уявлення про це вчення) в однойменній книзі. У розділі “Вшанування єдності” Мо Ді зазначив такі причини та механізм утворення держави: “Розлад у Піднебесній був такий саме, як серед диких звірів. Коли зрозуміли, що причина хаосу – у відсутності управління та старшинства, люди обрали найкращу та наймудрішу людину Піднебесної та зробили її сином неба ... Тільки син неба міг створити єдиний взірєць справедливості у Піднебесній, тому в Піднебесній зацарював порядок” [1, с. 199].

Ця традиція пояснення витоків та механізмів утворення держави збереглася в Китаї й пізніше. Так, через два століття інший давньокитайський філософ Хань Фей-цзи (280 – 233 рр. до н.е.) у своїй книзі “Уду” конкретизував механізм утворення держави: “У глибоку давнину людей було мало, а птахів та звірів багато ... Тоді з’явився мудрець, який з’єднав шматки дерева та побудував житло ... щоб люди врятувалися від диких звірів. Народ був задоволений ним та поставив його на чолі Піднебесної” [1, с. 235].

Таким чином, у Стародавньому Китаї ще більше двох тисяч років тому мали місце перші спроби визначення сутності держави як суспільно-політичної інституції. При цьому механізм утворення держави описувався так саме, яким він був визначений значно пізніше в Європі у вигляді теорії “суспільного договору”. Але відносна суспільно-політична стабільність у цій країні призвела до певного гальмування суспільного

розвитку, що мало наслідком припинення подальших досліджень у цьому напрямку. Через це найпрогресивніша колись суспільно-політична думка так і не спромоглася сформувати завершену теорію (подібну до значно пізніших європейських). А ідеологічно-політична ізольованість Китаю не дозволила надбанням давньокитайських філософів вплинути на розвиток світової філософської думки.

У Стародавній Греції усвідомлення самого феномену держави, як і її природи, сутності та способу формування, пройшло певну еволюцію. Спочатку ця інституція взагалі не усвідомлювалася як певне явище, адже до самого кінця Класичного періоду історії Стародавньої Греції (до IV ст. до н.е.) відсутні якісь спроби визначитися щодо цього. Навіть такі видатні мислителі, як Гесіод (VII ст. до н.е.), Піфагор (VI ст. до н.е.) чи Геродот (V ст. до н.е.), у своїх творах не приділили увагу дослідження цьому феномену як інституції (хоча охоче та активно описували історію держав та свої думки щодо їх найкращого устрою). Більше того, в самій давньогрецькій мові відсутнє навіть слово для позначення держави: одним й тим самим словом – “поліс” – позначали і державу, і місто, і суспільство, тобто будь-яку спільноту людей.

Перші теоретизування стосовно явища держави стали можливі в Європі тільки після Сократового перевороту в філософії. Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) перший надав думкам форму понять, тому його першого можна вважати саме філософом (“любителем мудрості”), а не софістом (“мудрецем”). Саме після Сократа на довгі дві тисячі років інтелектуальна діяльність в Європі змінила пріоритет з пояснення природи до дослідження людини та суспільства (у т.ч. – суспільних інституцій) [5, с. 54].

Саме в цей час відбулася значна історична подія – поразка морського союзу на чолі з Афінами в Пелопоннеській війні проти Спарти. Показником значущості цієї події є факт руйнування міських мурів Афін як один з пунктів мирної угоди. Це зробило Афіни абсолютно незахищеними перед небезпекою ворожої навали та назавжди знищило будь-яку можливість військово-політичної експансії цього великого міста. Такий перебіг подій змусив найпотужніший у світі інтелектуальний потенціал зосередитися на теоретизуванні, в т.ч. – щодо інституції держави. Тому в кінці V ст. до н.е. саме в Афінах виникли перші теорії, що пояснювали сутність держави як суспільно-політичної інституції.

Деякі ідеї з усвідомлення сутності держави як інституції вже мали місце в діяльності тогочасних філософів Стародавньої Греції. Так, сучасник Сократа засновник атомізму та детермінізму Демокрит (460 – 370 рр. до н.е.) вважав суспільство, як і всі явища в світі, природним та необхідним результатом довгої еволюції. Тому держава у Демокрита – штучне людське творіння, система, створена в результаті суспільного договору. Проте Демокрит не створив цілісного вчення про державу як суспільно-політичну інституцію.

Першим, хто порушив ігнорування феномену держави та присвятив їй окремі письмові твори, став найвидатніший мислитель Античності Арістокл (427 – 347 рр. до н.е.), більш відомий нам під своїм прізвиськом “Широкоплечий” (давньогрецькою – Платон). Платон радикально відрізнявся від попередніх філософів намаганням систематизувати міркування. Ілюстрацією величчя та нетрадиційності характеру діяльності цього філософа є той факт, що Платон заснував перший у світі навчальний заклад у сучасному значенні цього поняття (саме заклад, а не місце для навчання) – Академію.

У своїй творчості він приділив увагу абсолютно всім аспектам тогочасного життя, тому і присвятив деякі твори державі як суспільній інституції.

Засновник ідеалізму Платон вважав державу, як і всі речі у світі, проекцією гарної ідеї організації суспільства у світі речей. Це змушувало Платона визначити глибинну сутність явища держави та встановити закономірності її утворення та існування. З іншого боку, згідно з Платоном, найкраща реалізація держави повинна бути найвищою інституцією з усього на землі.

Його основні ідеї щодо сутності держави містяться в діалозі “Політика” (який у сучасному українському перекладі помилково називають “Держава”, хоча давньогрецькою він називається “POLITEIA”). Платон виводив державу похідною з майнового розшарування та утворених на основі цього соціальних класів. У другій книзі свого трактату він зазначає: “... Тому, коли люди скуштували того й того, тобто і чинили несправедливо і страждали від несправедливості, тоді вони, коли вже не стало сили уникнути одного і дотримуватися іншого, вирішили, що доцільно буде домовитись між собою, аби не творити несправедливості й не страждати від неї. Так люди почали впроваджувати законодавство й укладати взаємні угоди, назвавши домовленості закону законними і справедливими” [4, с. 43-44]. Таким чином, Платон не тільки описав спосіб утворення держави, але й визначив законодавство як невід’ємний атрибут держави.

У цій саме другій книзі “Політики” Платон зробив першу відому в історії спробу дати визначення феномену держави: “... Отож хтось бере собі в товариство когось для задоволення то однієї потреби, то іншої. А постійно що-небудь потребуючи, багато людей збираються разом, щоб спільно жити й допомагати одне одному; таке об’єднане поселення ми називаємо державою” [4, с. 54].

З платонівського уявлення про найкращій устрій держави можна зробити висновок про думку Платона щодо функцій цієї інституції. Платон рекомендував поділяти всіх громадян залежно від їх здібностей на три класи: працюючих робітників, хоробрих охоронців та мудрих правителів. Звідси випливає, що Платон вбачав функціями ідеально організованого суспільства (яким воно стає у вигляді держави) задоволення життєвих потреб людей, охорона держави та управління нею [5, с. 77].

Як відомо, під впливом тогочасної жорстокої реальності погляди Платона на державу еволюціонували, що відобразилося в його творчості. Так, у пізнішому діалозі “Політик” Платон вже не відрізняв державу від родини (хоча й дуже великої) [5, с. 111]. Проте переважна більшість змін у його світогляді торкнулася уявлень про ідеальний державний устрій, а не про саму сутність інституції держави. В умовах вже згаданої нерозрізненості поняття “поліс” у значенні будь-якої спільноти така зміна не спричинила значних змін у платонівських роздумах про державу як суспільно-політичну інституцію.

Таким чином, Платон вперше сформулював цілісну концепцію про сутність держави. При цьому він висунув припущення про спосіб утворення держави та визначив один з її атрибутів – законодавство. Також Платон заклав основи визначення функцій держави. Такі досягнення спричинили подальший розвиток досліджень держави як суспільно-політичного явища.

Платонівські розмірковування про інституцію держави продовжив його найвідоміший учень – Аристотель (384 – 322 р. до н.е.). Подібно до свого вчителя Аристотель теж створив навчальний заклад (другий в історії людства) – Лікей. Це дозволило Аристотелю при дослідженні держави як суспільно-політичного явища спиратися на широку базу емпіричних досліджень – для навчальних потреб він змушений був описати державний устрій 158-ми давньогрецьких полісів. Тому аристотилеві міркування про державу були вищим якісним рівнем досліджень, ніж платонівські.

У своєму трактаті “Політика” спробував не тільки показати механізм утворення держави, але й визначити її сутність та мету цього явища. У першій книзі свого твору він зазначив: “... з досвіду видно, що всяка держава є певне об’єднання людей, а будь-яке об’єднання утворюється для певного щастя ... До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об’єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об’єднань. Саме воно називається державою або політичним об’єднанням” [2, с. 15]. Разом з метою Аристотель детально прописав механізм утворення держави як комплекс об’єднань людей: родини об’єднуються в поселення, а ці населені пункти, в свою чергу, – у державу: “Об’єднання ж, що складається з більшої кількості сімей і задовольняє нетимчасові потреби, – поселення ... Об’єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла певною мірою, самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя. Звідси випливає, що всяка держава, як і первинні об’єднання, – природне утворення ...” [2, с. 16]. Таким чином Аристотель почав розрізняти (можливо, несвідомо) ієрархію публічної влади за територіальним критерієм – він почав вирізняти загальнодержавний і місцевий рівні. Одночасно він визначив природній (а не, наприклад, божественний) спосіб утворення цієї інституції.

Крім цього, в третій книзі “Політика” Аристотель розвинув платонівську спробу дати визначення самому поняттю “держава”: “... Сама ж держава являє собою об’єднання родів і поселень для досягнення досконалого й самодостатнього існування, яке полягає в щасливому і прекрасному житті, тому – треба відзначити – державне об’єднання має на меті досконалу діяльність інституції, а не тільки співжиття родів” [2, с. 80]. Таким чином Аристотель розвинув уявлення про мету існування інституції держави: вона повинна не тільки уможливити співіснування великої кількості чужих один одному людей, але й приносити їм користь.

Отже, Аристотель вважав, що держава – це складна організація, що виникає з людського спілкування. Мета існування держави у Аристотеля – краще життя її громадян.

Проте таке спрощене платонівсько-аристотелевське сприйняття інституції держави як збільшеної родини було прийнятним лише щодо невеликих за розмірами полісів. Таке розуміння дозволяло вдало організувати систему органів влади в державі з нечисленним населенням, обмеженій горами та морем. Але в цій системі не було місця жінкам, рабам та іноземцям, які все ж таки становили суттєву силу та теж потребували організації. Саме через це видатний учень Аристотеля – правитель Македонії Олександр – не реалізував настанови свого вчителя щодо організації держави у своїй грандіозній імперії.

Таку досконалу модель держави сформували представники доволі впливової філософської школи, яка взяла свій початок від зібрань біля афінського портика, який називався “Стоя”. Стоїки пропагували ідеї вродженої рівності всіх, незалежно від статі, соціального стану тощо. Відповідно до цього, держава в стоїцизмі – це зібрання рівних громадян, підпорядкованих рівному для всіх закону. Це було перша в історії ідеологія універсальної держави – інституції, усвідомленої абстрактно та здатної реалізуватися будь-де в Світі. Давньогрецький історик Полібій вперше описав історію Рима саме з позицій стоїчного трактування феномену держави.

Таким чином, у Стародавній Греції усвідомлення феномену держави зазнало певної еволюції від абсолютного невизнання до більш-менш чіткого визначення поняття, мети існування та способу формування.

Давньогрецькі інтелектуальні традиції були продовжені та деякою мірою розвинуті давньоримською суспільно-політичною думкою. Так, давньоримський політичний діяч Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.) виклав свої уявлення про феномен держави у творі “De res publica”.

Сам Цицерон не претендував на оригінальність своїх ідей і творів та визнавав їх компіляційними. Проте найважливішою перевагою творчості Цицерона є його популярність – велика кількість політико-правових ідей Античності збереглася та стала відомою саме завдяки включеності до творів Цицерона. Прикладом популярності може свідчити той факт, що текст “De res publica” було втрачено в XII ст. (а віднайдений тільки в XIX ст.), але його фрагменти у вигляді цитат збереглися в творах інших видатних діячів [5, с. 166].

Сучасна традиція недостатньо адекватно трактує деякі фрагменти цього твору, внаслідок чого має місце певне викривлення ідей Цицерона стосовно самого феномену держави. Так, сама назва трактату перекладається “Про державу”, хоча дослівним перекладом є “Про спільну справу”. Твір перекладений у контексти саме такого сприйняття, внаслідок чого виникає дещо інший сенс деяких визначально важливих фрагментів тексту. Так, фраза, яка фактично є визначенням поняття “держави”, – “est res publica res populi” (“спільна справа є справа народу”) – перекладена “державою є власністю народу” [6, с. 48].

Тим не менше, можна встановити, що Цицерон не відділяє феномен держави від феномену народу. І це цілком логічно, адже в латинській мові, як і в давньогрецькій, навіть не було слова для позначення цього явища. Тому уявлення Цицерона про державу доводиться визначати нерозривно від його уявлень про народ: “... народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість, скільки вроджена, так би мовити, потреба жити разом” [6, с. 48]. Таким чином, Цицерон слідом за Аристотелем визначає причиною об’єднання людей у державу не тільки (та не стільки) намагання забезпечитися, але й спільність інтересів, та слідом за Платоном визначає невід’ємним атрибутом держави законодавство.

Крім того, на сторінках свого твору Цицерон фактично висвітлює першу суперечку між теоретиками стосовно мети та способу походження держави: “... Але побачивши, що навіть разом не захиститися від диких звірів, люди почали будувати міста, аби

забезпечити собі спокій уночі й уникнути нападу диких звірів, не вступаючи з ними в сутичку. Деяким людям це пояснення видалося безглуздом (а воно таким і було), і вони говорили, що причиною об'єднання став не страх бути розтерзаними дикими звірами, але швидше сама людська природа; і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу” [6, с. 49]. Таким чином Цицерон не тільки продемонстрував свою прихильність ідеї Аристотеля про “врожений” потяг людей до об'єднання, але й продемонстрував наявність певної дискусії стосовно сутності феномену держави в середовищі суспільно-політичної думки Стародавнього Риму. Отже, на відміну від Стародавньої Греції, давньоримське суспільство проявляло інтерес до теоретичного усвідомлення явища держави (хоча б на рівні філософсько-теоретичних дискусій). Пізніше такий “трудовий” спосіб утворення держави буде детально визначений у межах окремих філософсько-політологічних концепцій.

Таким чином, Цицерон дав визначення державі як способу узгодженого правового спілкування. Подібно до Аристотеля він вважає причиною об'єднання людей у державу не просто боротьбу зі складностями, а врожений потяг до об'єднання. У цілому, ідеї Цицерона були логічним та органічним продовженням суспільно-політичних ідей давньогрецьких філософів з їх ідеалізацією держави та являють собою певний підсумок державницької ідеології Античності.

Доволі оригінальним розвитком стоїчних традицій вбачається погляд на інституцію держави іншого видатного філософа Античності Луція Анея Сенеки (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.). Він був вихователем та радником імператора Нерона, але це не завадило Сенеці з часом впасти у немилість до останнього, що призвело до розчарування в державі як інституції. На відміну від попередників, Сенека вважав державу недосконалим механізмом подолання людських пороків, який люди змушені були сформувати після завершення “золотого віку” людства [5, с. 179 – 180]. Треба зазначити, що ідея “золотого віку” є давньою традицією античної культури, яка бере свій початок ще в міфології. Під час цієї міфічної доби незіпсовані негативними емоціями люди ще не становили загрозу один одному. Таким чином Сенека органічно пов'язав давню міфологічну традицію з тогочасними досягненнями суспільно-політичної науки.

Отже, думки Сенеки щодо природи та сутності інституції держави є протилежними до ідей його видатних попередників. Але вони містять ідеї, які мали витоки в давній міфологічній традиції та одночасно стали ідеологічними підвалинами нового сприйняття доколишнього світу. Сенека чітко та остаточно сформував концепцію про зіпсований характер людської природи та погіршення стану людських відносин (своєрідний “втрачений рай”). Це стало однією з причин, які дозволили значно пізнішим діячам назвати Сенеку “дядечком християнства”.

Таким чином, уявлення про державу як інституцію сформувалися ще в Стародавньому Світі. При цьому, всупереч поширеному серед науковців переконанню, першими теоріями держави були зовсім не теологічні. Цілковито світські та раціональні пояснення природи цієї інституції виникли практично одночасно в Стародавньому Китаї та Стародавній Греції. Ці теорії містили напрочуд схожі риси, що пояснюється універсальним характером явища, на пояснення якого вони були спрямовані. Проте після своєї появи розвиток теорії держави відбувався різними шляхами. Східні теорії не сформувалися остаточно в

єдину наукову концепцію, і з часом їх розвиток припинився. На відміну від цього, західні теорії розвивалися в умовах плюралістичного світу і тому за короткий проміжок в кілька століть дали вельми широкий спектр концепцій. Саме це різноманіття лягло в основу подальшого розвитку теорії держави в західноєвропейській філософії.

Література:

1. Антологія мирової філософії: В 4 т.: Філософія древности и средневековья. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1.
2. *Аристотель*. Політика. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
3. Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. – Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.
4. *Платон*. Держава. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
5. *Себайн Д.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
6. *Цицерон М.Т.* Про державу; Про закони; Про природу богів. – К.: Основи, 1998. – 476 с.

Надійшла до редколегії 31.10.2008 р.